

การจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำลี้ แนวคิดการปฏิบัติตามแบบแผน พิเศษวัฒนธรรม

พศ.ดร.สามารถใจเตี้ย

คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

วิกฤติของแม่น้ำทั่วโลกเป็นสิ่งที่ยากจะหลีกเลี่ยงได้อันมีสาเหตุจากการเปลี่ยนแปลงสภาพสิ่งแวดล้อมทั่วโลกอิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศภูมิภาค และสภาพทางธรณีวิทยา รวมถึงกิจกรรมของมนุษย์ที่ใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ ทั้งการใช้เป็นแหล่งรองรับของเสียจากชุมชน กิจกรรมการเกษตร และการผลิตภาคอุตสาหกรรม รวมถึงการใช้แหล่งน้ำเพื่อการคมนาคมขนส่ง กิจกรรมเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อแม่น้ำ ทั้งเชิงปริมาณและคุณภาพน้ำ ความเสื่อมโทรมของคุณภาพน้ำในแหล่งน้ำมีระดับความรุนแรง

เพิ่มขึ้นการเปลี่ยนแปลงนี้ได้ส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตในระดับบุคคลและชุมชน ทั้งการระบาดของโรคติดต่ออันเนื่องจากการแพร่กระจายของเชื้อโรค รวมถึงความขัดแย้งที่รุนแรงจากการที่ประชาชนต่างฝ่ายที่ต้องการความอยู่รอดของตนเองทำให้ความสามัคคี ความช่วยเหลือเกื้อกูลในสังคมขาดหายไปจะเห็นได้ว่าในพื้นที่ลุ่มน้ำประกอบด้วยระบบมนุษย์ และระบบธรรมชาติที่ผสมผสานสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกันและมีความสัมพันธ์ต่อกันและกันไว้ในระบบลุ่มน้ำแต่ละแห่งหากพิจารณาในแง่ของธรรมชาติ ซึ่งจะพิจารณาจากขอบเขตทางภูมิประเทศความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับองค์ประกอบหนึ่งจะส่งผลกระทบต่อหน้าที่และโครงสร้างขององค์ประกอบอื่นๆ ได้อย่างมีนัยสำคัญโดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินของมนุษย์ในแง่ของมนุษย์จะพิจารณา

จากขอบเขตทางสังคมซึ่งเป็นการอยู่ร่วมกันของมนุษย์บนฐานการใช้ประโยชน์ทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำร่วมกันซึ่งจะต้องพิจารณาให้ครอบคลุมทุกมิติตามความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่มีความสำคัญต่อการดำรงชีพของมนุษย์ในสังคมทั้งนี้พฤติกรรมของมนุษย์ส่วนใหญ่จะมุ่งหวังแต่ผลประโยชน์ของตนเองเพียงฝ่ายเดียว สิ่งเหล่านี้จะก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม สังคมวัฒนธรรมและเศรษฐกิจ เมื่อเกิดปัญหาคุณภาพน้ำเสื่อมโทรมวิถีชีวิตของประชาชนที่ใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำก็เปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกันซึ่งการแก้ปัญหาเกี่ยวกับคุณภาพน้ำในชุมชนเมืองหรือแหล่งอุตสาหกรรมหนาแน่นเป็นเรื่องที่ยากที่จะดำเนินการให้มีประสิทธิภาพนอกจากนี้ตามธรรมชาติของน้ำเองก็เป็นตัวละลายสิ่งต่างๆได้ง่ายเนื่องจากสิ่งปฏิกรูและของเสียจากอาคารบ้านเรือนและโรงงานอุตสาหกรรมปล่อยลงสู่แหล่งน้ำมากเกินไปจึงทำให้กระบวนการทางธรรมชาติมีอาจฟื้นฟูให้น้ำสะอาดเหมือนเดิมได้

แนวคิดนิเวศวัฒนธรรม

ปัญหาสิ่งแวดล้อมหรือนิเวศวิทยาไม่เพียงแต่จะมีความสำคัญต่อมนุษย์ในอดีตและในปัจจุบันเท่านั้น ความเป็นวัฒนธรรมกับสภาพแวดล้อมยังมีความสัมพันธ์แนบแน่นใกล้ชิด และส่งผลกระทบต่อซึ่งกันและกันอย่างแยกไม่ออกในยุคสมัยที่พัฒนาการด้านเทคโนโลยียังอยู่ในระดับต่ำมนุษย์จำเป็นต้องปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม และทำให้สภาพแวดล้อมมีอิทธิพลเป็นตัวกำหนดรูปแบบของวัฒนธรรม แต่เมื่อเทคโนโลยีเจริญก้าวหน้ามากขึ้น มนุษย์ย่อมมีศักยภาพในการเปลี่ยนแปลงหรือดัดแปลงสภาพแวดล้อมได้มากขึ้น อิทธิพลของสภาพแวดล้อมก็ลดถอยลงหากแต่รูปแบบและลักษณะทางวัฒนธรรม ประสบการณ์และความเคยชินในอดีต ตลอดจนวิถีและขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่างจะยังคงอยู่และได้รับการสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง

ทฤษฎีนิเวศวัฒนธรรมจึงอาจจะสรุปได้ว่าคนที่มีความคิดทางระบบความคิดดี (หมายถึงธรรมชาติในร่างกาย) จะสามารถปรับ

เมื่อสิ่งแวดล้อมเกิดความสมบูรณ์ด้านทรัพยากร ก็ย่อมส่งผลให้ชุมชนอยู่ดี กินดี มีความสุข การอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำก็ถือว่าเป็นการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมได้อย่างดีที่สุดในที่สุด

สิ่งแวดล้อมให้มาเป็นวัฒนธรรมได้ดี ขณะเดียวกันสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่ดีจะส่งเสริมให้ความคิดของคนดีขึ้น และสามารถสร้างวัฒนธรรมที่ดีขึ้นด้วยทฤษฎีนิเวศวัฒนธรรมจึงเป็นความสัมพันธ์สองทางและสวนทางระหว่างคนกับธรรมชาติและธรรมชาติกับวัฒนธรรม เมื่อสิ่งแวดล้อมเกิดความสมบูรณ์ด้านทรัพยากร ก็ย่อมส่งผลให้ชุมชนอยู่ดี กินดี มีความสุข การอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำก็ถือว่าเป็นการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมได้อย่างดีที่สุดในที่สุด และจะนำมาซึ่งความอุดมสมบูรณ์อย่างยั่งยืนได้ มนุษย์จึงจำเป็นต้องปรับตัวเพื่อการดำรงชีพภายใต้สภาพแวดล้อมซึ่งส่งผลให้สภาพแวดล้อมมีอิทธิพลต่อการกำหนดรูปแบบของวัฒนธรรม เมื่อเทคโนโลยีก้าวหน้าส่งผลให้มนุษย์สามารถดัดแปลงสภาพแวดล้อมได้มากขึ้น เช่นเดียวกันหากลักษณะสภาพแวดล้อมหลากหลายจะทำให้เทคโนโลยีแนวคิดและพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์หลากหลายไปด้วย เช่น กลุ่มชนที่ตั้งรกรากติดทะเลจะยังชีพด้วยการจับสัตว์ทะเลเป็นหลัก มีการผลิตเครื่องมือจำพวกเรือประมง อวน เบ็ดขนาดใหญ่

ฉมวก ในขณะที่กลุ่มชนที่มีรกรากบริเวณเป็นแผ่นดินใหญ่มีป่าปกคลุมจะปรับตัวด้วยการเก็บของป่าล่าสัตว์ และทำการเพาะปลูก ดังนั้นนิเวศวัฒนธรรมจึงเป็นการศึกษาการปรับตัวของวัฒนธรรมให้เข้ากับสภาพแวดล้อมหรือสภาพแวดล้อมเป็นตัวกำหนดวัฒนธรรมนั่นเอง

ในส่วนของการจัดการด้านสิ่งแวดล้อมการประยุกต์ใช้แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมมีส่วนสำคัญในการสร้างระบบความเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาติที่ทำให้คนในพื้นที่ยินยอมที่จะช่วยกันอนุรักษ์และเฝ้าระวังทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่องค์ความรู้ด้านนิเวศวัฒนธรรมที่มีอยู่ในแต่ละชุมชนท้องถิ่น

ถิ่นทั้งภาคเหนือและภาคอีสานเป็นการที่กลุ่มคนจะให้ความสนใจต่อสภาพทางนิเวศ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น วิถีชีวิต และวัฒนธรรม จึงเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องศึกษา ค้นคว้า และจัดให้เป็นระบบ เพราะความรู้ต่างๆ นั้นมีอยู่ในชุมชนซึ่งถูกสร้างและสั่งสมมาจากการปฏิบัติ สืบทอด ทดลองทำ และปรับเปลี่ยนตามสถานการณ์อย่างสอดคล้องและสมดุลกับสภาพพื้นที่ ด้วยสถานการณ์การแย่งชิงทรัพยากรและจัดสรรทรัพยากรอย่างไม่เป็นธรรมนั้น การเสนอทางเลือกด้วยองค์ความรู้นิเวศวัฒนธรรมจึงเป็นอีกทางเลือกหนึ่งที่ชุมชนจะสามารถจัดการทรัพยากรของตนเองได้ ดังเช่น ชุมชนบ้านบากที่มีความเก่าแก่ทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะความเชื่อด้านวัฒนธรรมชนเผ่าช่ากะเลิงที่ยังรักษาวิถีชีวิตดั้งเดิมและยังรักษาวัฒนธรรมประเพณีของตนอย่างต่อเนื่อง ภายใต้การดำเนินชีวิตของคนในพื้นที่โดยเฉพาะวัฒนธรรมด้านอาหารการกินของชุมชนที่สามารถหาวัตถุดิบได้ตามธรรมชาติ นอกจากนี้วัฒนธรรมและสังคมของมนุษย์ได้พัฒนามาพร้อมกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ การปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมและสังคมเป็นพฤติกรรมทางธรรมชาติของมนุษย์เพื่อความอยู่รอด

จะเห็นได้ว่านิเวศวัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิตของมนุษย์ที่สัมพันธ์กับธรรมชาติมีความหลากหลายซึ่งซับซ้อน และมีรากเหง้าจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน รวมถึงการใช้ความเชื่อบางประการของชุมชนเช่นความเชื่อเรื่องผีขุนน้ำผีเหมืองฝายในบริบทของประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับธรรมชาติซึ่งความเชื่อนี้เป็นพื้นฐานของการวางกฎระเบียบข้อบังคับและจารีตประเพณีต่างๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร

กรของชุมชนอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม อุดมการณ์อำนาจในรูปของความเชื่อดังกล่าวมีการผลิตซ้ำผ่านสมาชิกของชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่าทั้งมีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใช้ใหม่ตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป

นิเวศวัฒนธรรมเพื่อการจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำลี้

ขอบเขตพื้นที่ลุ่มบริหารจัดการแม่ลี้ มีพื้นที่ประมาณ 2,079.65 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นพื้นที่ 1,299,781.25 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่ใน 5 อำเภอ 15 ตำบล ของจังหวัดลำพูนแม่น้ำลี้ซึ่งเป็นแม่น้ำสายเดียวที่มีแหล่งกำเนิดในจังหวัดลำพูนเป็นแม่น้ำสายสั้นๆ ความยาวประมาณ 180 กิโลเมตรเป็นสาขาของแม่น้ำปิงที่มีต้นน้ำเกิดจากตอยสบเปิม อำเภอทุ่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน แล้วไหลลงมาทางใต้จนถึงใกล้อำเภอลี้แล้วไหลวกขึ้นไปทางเหนือ

ซึ่งแม่น้ำสายนี้ได้ไหลผ่านอำเภอลี้และอำเภอบ้านโฮ่งจากนั้นไหลไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปบรรจบกับแม่น้ำปิงที่บ้านวังสะแกก อำเภอเวียงหนองล่อง จังหวัดลำพูนลุ่มน้ำสาขาแม่ลี้มีแม่น้ำลี้เป็นลำน้ำสายหลักโดยมีลำน้ำย่อยสายหลักๆ ที่สำคัญ ได้แก่ ห้วยแม่พาทมีน แม่น้ำจ่อง น้ำแม่ทย น้ำแม่หาง ห้วยแม่แตง ห้วยแม่ทะเล ห้วยแม่ลอง และห้วยหยวก

นิเวศวัฒนธรรม เป็นวิถีชีวิตของมนุษย์ ที่สัมพันธ์กับธรรมชาติมีความหลากหลายซึ่งซับซ้อน และมีรากเหง้าจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน

บริเวณต้นน้ำมีความลาดชันสูง (บริเวณบ้านหนองหลัก ตำบลตะเคียนปม อำเภอทุ่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน) มีพื้นที่รับน้ำฝนประมาณ 315 ตารางกิโลเมตร แม่น้ำลี้จึงเป็นเสมือนเส้นเลือดใหญ่ของจังหวัดลำพูนทางด้านทิศใต้ ประชาชนในลุ่มน้ำลี้ได้เผชิญปัญหาความเสื่อมสภาพของแม่น้ำทั้งการขาดแคลนน้ำในช่วงฤดูแล้งเนื่องจากการที่ลุ่มน้ำแม่ลี้ไม่มีแหล่งน้ำต้นทุนขนาดใหญ่หรือขนาดกลางที่สำคัญปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้ส่งผลกระทบต่อการใช้ประโยชน์แม่น้ำลี้โดยเฉพาะการใช้น้ำเพื่อการเกษตร และการอุปโภค บริโภค รวมถึงคุณภาพน้ำในแม่น้ำลี้ในช่วงฤดูฝนจะมีคุณภาพดีกว่าช่วง

ฤดูแล้ง โดยในช่วงฤดูฝนน้ำจะไหลแรงและขุ่นเนื่องจากมีการขุดลอกแม่น้ำและการพังทลายของตลิ่ง ส่วนในฤดูแล้งน้ำจะไหลช้ามากโดยเฉพาะแม่น้ำลำต้นบนนอกจากนี้ ฝ่ายทตน้ำบางแห่งมีคุณภาพน้ำที่เสื่อมโทรมลงเนื่องจากแม่น้ำลำไหลผ่านเขตชุมชนหนาแน่น

จากสภาพทางกายภาพและปัญหาความเสื่อมสภาพของแม่น้ำลำชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำจึงนำแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมที่สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และทรัพยากรธรรมชาติทั้งปัจจัยด้านกาย-

ภาพและปัจจัยด้านสังคมวัฒนธรรมและเศรษฐกิจนำมาเป็นตัวกำหนดการพิจารณาแนวทางในการแก้ไขปัญหาโดยมีความมุ่งหวังเพื่อให้ตนมีชีวิตอยู่รอดและเป็นการรักษาไว้ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรและการแสดงออกซึ่งความผูกพันทั้งในฐานะของผู้ใช้ประโยชน์และผู้รักษาไว้ให้คงอยู่

การสืบชะตาแม่น้ำลำ

ชาวบ้านมีวิถีชีวิตผูกพันกับแม่น้ำในยามที่เห็นว่าแม่น้ำกำลังเปลี่ยนแปลงไป เช่น น้ำแห้ง น้ำแล้ง หรือแม้แต่ปลาตลง ชาวบ้านก็จะจัดพิธีสืบชะตาให้กับแม่น้ำ การสืบชะตาให้กับแม่น้ำจึงเป็นการแสดงความศรัทธา ความเคารพ และเหนื่อสิ่งอื่นใดคือการร่วมกันแสดงออกถึงความห่วงใยต่อแม่น้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำลำการสืบชะตาแม่น้ำลำเกิดขึ้นราวปี พ.ศ. 2517 เนื่องจากเกิดความแห้งแล้ง ครัวบาชาวปีได้ชักชวนชาวบ้านที่อาศัยในพื้นที่ต้นน้ำลำและพื้นที่ใกล้เคียงมาร่วมกันจัดพิธีสืบชะตาแม่น้ำลำที่สภห้วยไร่ซึ่งมีลำห้วยสามสายมาบรรจบกัน ในการประกอบพิธีกรรมชาวบ้านจะเตรียมเครื่องสังเวยเท่ากับจำนวนลำห้วยสาขาซึ่งมีมากกว่า 200 ลำห้วย ทั้งนี้ชาวบ้านเชื่อว่าลำห้วยต่างๆ จะมีเทวดารักษาอยู่ การประกอบพิธีกรรมจึงเป็นการฟื้นฟูต่อชีวิตให้กับแม่ น้ำลำอันจะส่งผลต่อความเป็นอยู่ที่ดี อาหารอุดมสมบูรณ์ รวมถึงเป็นการรักษาต้นไม้ใหญ่ตามริมน้ำที่เป็นแหล่งอุ้มน้ำไม่ให้ถูกตัดทำลาย

รูปภาพที่ 1 แผนที่แสดงตำแหน่งแม่น้ำลำ

รูปภาพที่ 2 แคนหลวงอำเภอบ้านโฮ่ง

การแห่แคนหลวง

ประเพณีการแห่แคนหลวงเป็นเอกลักษณ์ของชาวบ้านลุ่มน้ำลิ้เขตอำเภอบ้านโฮ่ง คำว่า “แคน” เป็นภาษาพื้นบ้านล้านนาไทยมีลักษณะเป็นไม้มัดกำทำมาจากไม้ไผ่จักเป็นซี่หรือไม้ยอยอื่นที่สามารถติดไฟได้ง่าย การทำแคนชาวบ้านจะนำไม้แห้งนำมามัดรวมกัน ในสมัยล้านนาโบราณชาวบ้านได้กำหนดให้มีพิธีการแห่แคนไปถวายพระสงฆ์ในวัดแล้วจุดถวายเป็นพุทธบูชาในวันยี่เป็ง (วันเพ็ญเดือนสิบสอง) อันเป็นพิธีหนึ่งในวัดลอยกระทง กล่าวคือ ในตอนเช้าตรู่ของวันยี่เป็งวัดทุกวัดจะมีการเทศน์มหาชาติ ตอนสายจะมีการทำบุญตักบาตรและในตอนกลางคืนชาวบ้านจะจัดทำต้นแคน โดยจะช่วยกันประดับตกแต่งด้วย

โคมไฟหรือสิ่งต่างๆอย่างสวยงามแล้วตั้งขบวนแห่กันไปถวายพระสงฆ์ในวัดที่ตนศรัทธาต่อจากนั้นก็จุดไฟที่ต้นแคนให้ลุกสว่างไสวไปทั่วบริเวณวัดเพื่อเป็นพุทธบูชา ต่อจากนั้นจึงจะไปลอยกระทงเพื่อบูชาพระแม่คงคาและปล่อยเคราะห์กรรมต่างๆ ให้ล่องลอยไปตามแม่น้ำลิ้ ทั้งนี้ชาวบ้านยังมีความเชื่อว่าการแห่แคนหลวงยังเป็นการแสดงออกถึงความเคารพต่อแม่น้ำลิ้

การแห่ช้างเผือก

การแห่ช้างเผือกของประชาชนในลุ่มน้ำลิ้เป็นกระบวนการชุมชนที่สะท้อนความห่วงหาพัน ความตระหนักถึงคุณค่าของแม่น้ำลิ้ และการเฝ้าระวังการใช้ประโยชน์ของแม่น้ำลิ้โดยใช้กระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนทั้งประชาชน องค์กรท้องถิ่น และหน่วยงานราชการเข้าร่วมในการดำเนินกิจกรรมที่ใช้เวลาเกือบสองสัปดาห์จากปลายน้ำถึงต้นน้ำจากคำบอกเล่าที่สืบทอดกันมาว่าถ้าปีไหนเกิดปัญหาภัยธรรมชาติโดยเฉพาะภัยแล้ง ฝนไม่ตกต้อง

ตามฤดูกาล แม่น้ำลี้แห่งขอตชาวบ้านขาดแคลนน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค ชาวบ้านจะทำพิธีขอฝนโดยการแห่ช้างเผือกซึ่งมักจะทำในช่วงเดือนกรกฎาคมก่อนเข้าพรรษา (เดือน 9 ของทางภาคเหนือ) ชาวบ้านจะนำไม้ไผ่มาจักสานเป็นรูปช้างขนาดพอประมาณ หุ้มด้วยผ้าขาวหรือดอกฝ้ายขาวตกแต่งให้งดงามเป็นสัญลักษณ์แทนพระยาปัจฉิมยาเคนทร์ ช้างคู่บารมีของพระเวสสันดร เอาตั้งไว้บนคานหาม ซึ่งจะมีคนหามจำนวน 4 คน เมื่อทำเสร็จแล้วจะนิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ สวดขอฝน ฟังเทศน์ ถวายทาน ช้างเผือก เมื่อเสร็จพิธีทางศาสนาแล้วชาวบ้านจะนำช้างเผือกแห่ไปตามลำน้ำลี้ โดยแห่ตั้งแต่ปลายน้ำไปสู่ต้นน้ำ

ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าให้ฟังว่าการแห่ช้างเผือกในลุ่มน้ำลี้พบเห็นในช่วง 40 กว่าปีที่ผ่านมาซึ่งในช่วงดังกล่าวเป็นช่วงเดียวกับครูบาขาวปีมาจำพรรษาที่วัดพระบาทผาหนาม จากคำบอกเล่าดังกล่าวการแห่ช้างเผือกในอดีตจึงเกิดจากแนวคิดของครูบาหรือพระที่เป็นที่เคารพ

ของชาวบ้านจะเป็นผู้ริเริ่ม (ชุมชนต้นน้ำเชื่อว่า เป็นแนวคิดของครูบาศรีวิชัยและครูบาขาวปี ทำยน้ำเชื่อว่าเป็นแนวคิดของครูบาจักร) การแห่ช้างเผือกยังเป็นการสะท้อนแนวทางการแก้ไขปัญหาแม่น้ำลี้ โดยรวบรวมผู้คนในลุ่มน้ำลี้ภายใต้ความต้องการการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน มาปฏิสัมพันธ์ตั้งแต่ ต้นน้ำ กลางน้ำ ปลายน้ำ ก่อเกิดการประชุม ปรึกษาหารือ เสริมสร้างแรงศรัทธา ความเคารพรักและหวงแหนแม่น้ำที่เป็นเหมือนเส้นเลือดใหญ่หล่อเลี้ยงให้ทุกคนได้อยู่ได้กิน เป็นแหล่งกำเนิดที่ช่วยอุ้มชูให้ชีวิตยังดำเนินต่อไป รวมถึงกระตุ้นเตือนจิตสำนึกและสร้างการมีส่วนร่วมของผู้คนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

รูปภาพที่ 3 แห่ช้างเผือกตำบลบ้านปวง อำเภอกงหัวช้าง

ทั้งนี้การแห่ช้างเผือกจะทำการส่งต่อกันเป็นทอดตามชุมชนที่อาศัยอยู่ตามลุ่มน้ำลี้ในช่วงเวลาที่มีการประกอบพิธีกรรมแห่ช้างเผือกจะมีพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาตามวัดหรือริมฝั่งแม่น้ำลี้ควบคู่กันไปด้วย ได้แก่ การฟังธรรมเทศนาปลาช่อนและฟังธรรมพญาคางคก (คางคก)

การเลี้ยงผีเสื้อบ้าน เพื่อรักษ์ (ใจบ้าน)

ผู้คนในภาคเหนือมีความผูกพันเกี่ยวเนื่องอยู่กับการนับถือผีในการดำเนินชีวิตประจำวัน เช่น เมื่อเวลาที่ต้องเข้าป่าไปหาอาหารหรือต้องค้างพักแรมอยู่ในป่ามักจะต้องบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางเสมอ และเมื่อเวลาที่กินข้าวในป่าก็มักจะแบ่งอาหารให้เจ้าที่ด้วยเช่นกัน นอกจากนั้นเมื่อเวลาจะอยู่ที่ไหนก็ตามไม่ว่าจะอยู่ในเมืองหรือในป่าเมื่อเวลาที่ต้องถ่ายหรือปัสสาวะก็มักจะต้องขออนุญาตจากเจ้าที่ก่อนอยู่เสมอ ในการจัดการน้ำของชาวบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำลี้ก็เช่นเดียวกันมีการนำความเชื่อเรื่องผีมาเกี่ยวข้องกับจัดการทรัพยากรในชุมชน โดยเชื่อว่าผีเป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ รักษาชุมชน ทุกคนต้องให้ความเคารพในพื้นที่ต้นน้ำ (อำเภอทุ่งหัวช้าง) มีผีเสื้อบ้านที่สำคัญ 3 องค์ คือ เจ้าพ่อปันทมาด (พื้นที่ชุมชนในเขตตำบลบ้านปวง) เจ้าพ่อปู่เหลือง (พื้นที่ชุมชนในเขตตำบลบ้านปวง) และเจ้าพ่อปู่เขียว (พื้นที่ชุมชนในเขตติดต่อจังหวัดลำปาง) ส่วนในพื้นที่ทำน้ำในเขตอำเภอบ้านโฮ่งและอำเภอยางนอนลองชาวบ้านจะให้ความเคารพต่อเจ้าพ่อแปดเหลี่ยม (ศาลจะตั้งอยู่ริมทางระหว่างบ้านกลางและบ้านดงฤๅษี ตำบลบ้านโฮ่ง อำเภอบ้านโฮ่ง) ในทุกปีชาวบ้านจะนำดอกไม้มาถวายต่อเจ้าพ่อในช่วงเดือนกรกฎาคม (เดือน 9 ของทาง

ภาคเหนือ)

การเลี้ยงผีขุนน้ำ

การเลี้ยงผีขุนน้ำ คือ การทำพิธีสังเวยผีหรือเทวดาอารักษ์ผู้เป็นหัวหน้าของผิอารักษ์ทั้งหลายที่ทำหน้าที่ปกปักรักษาป่าไม้อันเป็นต้นน้ำลำธาร เพื่อเป็นการขอบคุณเทวดาที่บันดาลให้มีน้ำใช้ในการเกษตรกรรม โดยเฉพาะในเขตลุ่มน้ำของลำน้ำนั้นๆ และยังเป็น การขอให้ผีประจำขุนน้ำบันดาลให้ฝนตกและมีน้ำจากขุนน้ำหรือต้นน้ำนั้นลงมาสู่พื้นราบได้

นอกจากนี้ผีขุนน้ำยังเป็นอารักษ์ประจำต้นน้ำแต่ละสายที่สิงสถิตอยู่บนภูเขาสูงอันเป็นแหล่งต้นแม่น้ำสายนั้น ชาวบ้านจะอัญเชิญผีขุนน้ำมาสถิตอยู่ในหอผีที่ปลูกขึ้นอย่างค่อนข้างถาวรใต้ต้นไม้ใหญ่ ผีขุนน้ำที่อยู่แม่น้ำใดก็จะได้ชื่อตามแม่น้ำนั้น ในพื้นที่ลุ่มน้ำลี้ซึ่งมีต้นน้ำอยู่ที่ต๋อยสบเปิงเมื่อถึงเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน (เดือน 8-9 ของทางภาคเหนือ) ชาวบ้านจะจัดทำพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำกันเป็นประจำทุกปี โดยผู้ที่เป็นหัวหน้าในพิธีคือ แก่ฝ่ายหรือผู้ดูแลเหมือง

ประเพณีการเลี้ยง
ผีฟ้า หรือผีขุนน้ำ นอกจาก
จะมีความสำคัญในด้านเป็นเครื่อง
ยึดเหนี่ยวจิตใจ ทำให้เกษตรกรเกิดกำ
ลังใจในการทำการเกษตรแล้ว ยังช่วย
ปลูกจิตสำนึกให้ชาวบ้านเห็นความ
สำคัญของการอนุรักษ์
ทรัพยากรน้ำ

ฝ่ายซึ่งทำหน้าที่ควบคุมหรือจัดสรรการใช้น้ำ
แก่เกษตรกรในเขตท้องที่รับน้ำจากฝ่าย
แก่ฝ่ายจะเรียกประชุมลูกฝ่ายหรือ
เกษตรกรผู้ใช้น้ำเพื่อหาฤกษ์ยาม
ที่เหมาะสม เมื่อถึงวันกำหนด
สมาชิกก็จะได้เตรียมเครื่องสัง
เวยต่างๆ พากันไปยังหอผีขุนน้ำ
ซึ่งเป็นสถานที่ประกอบพิธี การ
ประกอบพิธีมีคตหายภักก็จะกล่าว
คำอัญเชิญผีมากินโภชนาหารที่
ชาวบ้านนำมาเลี้ยงเมื่อกล่าวคำเสร็จ
แล้วก็จะนำข้าวปลาอาหารเหล่านั้นยกขึ้น

วางไว้บนหอผี และทิ้งระยะให้เวลาผ่านไปชั่วรูปหมดดอก ขณะที่
รอผีรับเครื่องสังเวยนั้น ชาวบ้านซึ่งอยู่ในบริเวณพิธีก็จะพากัน
กินข้าวปลาอาหารจนกว่าจะบายได้เวลาอันสมควรก็จะชวนกันกลับ
เป็นอันเสร็จพิธี จะเห็นว่าประเพณีการเลี้ยงผีฝ่ายหรือผีขุนน้ำ
นอกจากจะมีความสำคัญในด้านเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ทำให้
เกษตรกรเกิดกำลังใจในการทำการเกษตรแล้วยังช่วยปลูกจิตสำ
นึกให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของแหล่งต้นน้ำลำธาร

สรุป

แนวคิด การปฏิบัติตามแบบแผนนิเวศวัฒนธรรมเพื่อการจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำลี้ก่อเกิดจากความวิตกกังวลของประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมทางกายภาพในพื้นที่ที่ส่งผลกระทบต่อความหลากหลายของพันธุ์พืชและสัตว์ที่ลดจำนวนลงจนบางชนิดสูญหายไปจากพื้นที่ การนำแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมมาใช้เพื่อปกป้องพื้นที่แม่น้ำและพื้นที่ป่าต้นน้ำจึงก่อเกิดขึ้นในชุมชนที่เห็นความสำคัญและมีผู้นำเข้มแข็ง ดังนั้นการสร้างแผนปฏิบัติเชิงกลยุทธ์เพื่อการแก้ไขปัญหาน้ำภายใต้แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมควรเริ่มจากศักยภาพของผู้นำหมู่บ้านที่เป็นแกนนำหลักในการพัฒนา ทั้งนี้การเชื่อมโยงแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมสู่การอนุรักษ์และฟื้นฟูแม่น้ำลี้และพื้นที่ป่าต้นน้ำควร

ดำเนินการภายใต้การมีส่วนร่วมและการเห็นคุณค่าของแม่น้ำลี้ ทั้งนี้ การที่พื้นที่แม่น้ำลี้และพื้นที่ป่าต้นน้ำถูกบุกรุก ปล่อยร้างมานาน โครงสร้างชุมชนที่เปลี่ยนไป การขาดการสืบทอดกระบวนการทางนิเวศวัฒนธรรม ชุมชนบางแห่งไม่เข้มแข็งและการขาดกระบวนการเก็บข้อมูลที่เกี่ยวข้องปัจจัยเหล่านี้เป็นจุดอ่อนและอุปสรรคในการเชื่อมโยงแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมสู่การปฏิบัติในพื้นที่ อย่างไรก็ตาม พื้นที่แห่งนี้ยังคงมีโอกาสในการดำเนินการจากศักยภาพที่ดีของชุมชน ซึ่งต้องอาศัยการสนับสนุนของหน่วยงานภาครัฐ เพื่อก่อให้เกิดเวทีสาธารณะเพื่อเปิดโอกาสให้เกิดการเรียนรู้ระหว่างกัน

เอกสารอ้างอิง

- กุศล พยัคฆ์ศักดิ์. 2549. การศึกษาการแพร่ช้างเผือกกับการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำลี้ จังหวัดลำพูน. กรุงเทพฯ: กรมส่งเสริมวัฒนธรรม.
- คณะกรรมการลุ่มน้ำปิงตอนบน. 2554. โครงการจัดทำแผนรวมการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำปิง. เอกสารอัดสำเนา.
- คณิต ธนธรรมเจริญ. 2554. การศึกษารูปแบบและแนวทางขจัดความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์ที่ดินและทรัพยากรป่าไม้แบบบูรณาการในพื้นที่ต้นน้ำลี้ จังหวัดลำพูน. สำนักบริหารพื้นที่อนุรักษ์ที่ 16 กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช
- ชนกวพร ไผทสิทธิกุล. 2554. การอนุรักษ์ชุมชนและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม ริมน้ำแม่กอก จังหวัดเชียงราย. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีปทุม.
- ประวีณา ทองบุญยัง. 2556. รูปแบบการท่องเที่ยวเชิงนิเวศวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ ชุมชนบ้านบาก ตำบลบ้านบาก อำเภอตอนตาล จังหวัดมุกดาหาร. วารสารวิจัยและพัฒนาเชิงพื้นที่. 5 (4): 100-115.
- สามารถ ใจเตี้ย, ชวลิต วโรดมรังสิมันต์, ถาวรมาตัน, และพิรญา อึ้งอุตรภักดี. 2558. คุณภาพชีวิตและข้อเสนอแนะเชิงนโยบายเพื่อลดผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตจากความเสื่อมสภาพของแม่น้ำลี้ จังหวัดลำพูน. วารสารการจัดการสิ่งแวดล้อม. 11(1): 38-51.
- สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดลำพูน. 2556. การเลี้ยงผีขุนน้ำ. [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก: <http://province.m-culture.go.th/lamphun/office/pdf8.pdf> [24 สิงหาคม 2559].
- สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดลำพูน. 2559. ประเพณีแห่แค้หลวง [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก : <http://province.m-culture..go.th/lamphun/office/kaihong.html> [4 สิงหาคม 2559].